

Lõunaeesti ja võru keel: mõisted ja keelepuu

Sulev Iva

Võru instituudi teadur

Mõistetega *võru keel* ja *lõunaeesti keel* seonduv on paaril viimasel aastakümnel Eesti avalikkuses hulgaliselt diskussioone tekitanud. See annab märku vajadusest selgitada lähemalt täpsemaid tähendusi, mida neile mõistetele on omistatud, ja pakkuda välja sobivad definitatsioonid edaspidiseks. Artikli autor on problemaatikat käsitlenud artiklis „Võru keel eesti keele arendamise strateegias” (kultuurileht Sirp, 2007, 16. märts).

Lõunaeesti ja võru keele üle peetud arutlustes on enim tulipunktis olnud keele ühiskondlik staatus. Peamiseks küsimuseks on olnud ja on endiselt, kas lõunaeesti keelt või selle osi tuleks pidada omaette läänemeresoome keel(t)eks või eesti keele lõunaeesti murderühma murreteks.

Keele säilimine oleneb palju sellest, kui kõrge on keele maine. Murret ei peeta nii prestiižikaks kui keelt. See on üks põhjusi, miks lõunaeesti keelele on taotletud ametlikku piirkonnakeele ehk regionaalkeele staatust. 2004. aastal moodustati Vabariigi Valitsuse korraldusel asjatundjate komisjon ülesandega määrata kindlaks lõunaeesti keele õiguslik staatus. Paraku ei leidnud komisjon üksmeelt. Samast aastast pärinevas eesti keele arendamise strateegias räägitakse lõunaeesti murretest ja arvatakse need eesti keele piirkondlike erikujude hulka. Kultuuriministeeriumi alla kuuluv Võru instituut ja riiklik programm „Lõunaeesti keel ja kultuur” räägivad katusmõistena lõunaeesti keelest, mis ühendab mulgi, tartu, võru ja setu keelt. Viimast kaht – võru ja setu keelt – tunnustab ja kaitseb regionaalkeeltena Eesti regionaal- ja vähemuskeelte liit (ERVVL).

Lõunaeesti keel

Hiljutises lõunaeesti keele ajaloo ja praeguse olukorra ülevaatlikus käsitluses¹ on esitatud mõiste *lõunaeesti keel* võimalikud tõlgendused, mille järgi seda terminit on kasutatud vähemalt neljas tähenduses: a) märkimaks lõunaeesti murdeid, b) läänemeresoome keeleala lõuna-piiril kõneldud iidse hõimukeele nimena, c) vana tartu kirjakeele sünonüümina, d) uue võru piirkondliku kirjakeele nimena.

Laiemas tänapäevases kontekstis ei tundu olevat mõttekas ega vajalik piirata terminit *lõunaeesti keel* kitsalt ühegi eespool toodud tähendusega, vaid seda võiks kasutada eelkõige ajaloolises, kuid vajadusel ka tänapäevases plaanis koondnimetusena, mis seob lõunaeesti keelevariandid – uue võru ühis- ja kirjakeele, tänapäeval kõneldava ja kirjutatava setu ja mulgi keele, vana tartu kirjakeele ning nende aluseks olevad traditsioonilised lõunaeesti kohamurded Võru, Setu (eri autorid on pidanud Setut üheks Võru murrakuks või eraldi lõunaeesti murdeks), Tartu ja Mulgi – üheks läänemeresoome keeleks.

Tuleb siiski silmas pidada, et keelekasutajate enesemääratlusest lähtudes ei ole põhjust rääkida lõunaeesti keelest ega murretest, sest praegused lõunaeestlased ise ei pea oma keelt ei üheks ega teiseks, vaid olenevalt piirkonnast peamiselt võru, setu või mulgi keeleks. Ainult Tartu murdeala asukail ei näi praegu olevat kindlat piirkondlikku keeleidentiteeti ega ka seda toetavat tänapäevast kirjalikku keelekasutust, mis lubaks rääkida praegusaegsest tartu keelest.

Võib märgata, et ka läänemeresoome või laiemal soome-ugri keelte tasandil räägitakse mõnikord praegusaegse lõunaeesti keele tähenduses pigem võru või võru-setu, mitte lõunaeesti keelest, täpsustamata, kas mõeldud on tõesti ainult selgemalt lõunaeestiliste ja elujõulistena püsivaid võrut-setut või on vaikimisi kaasatud ka viimastel aastakümnetel tugevasti eesti keelega assimileerunud üleminekumurded Tartu ja Mulgi.

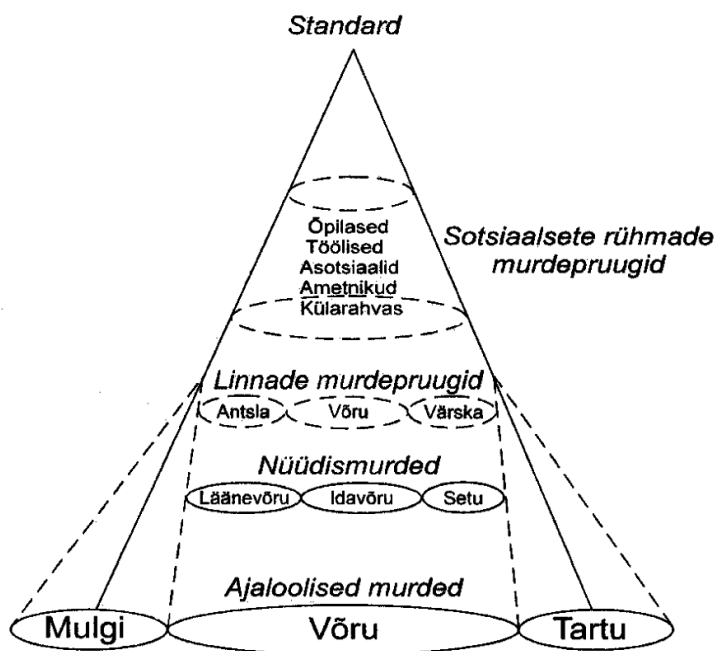
Võru keel

Eelnevalt lõunaeesti keele kohta öeldust lähtub ka *võru keele* mõiste. Võru keele all võiks olla tänapäeval mõistlik silmas pidada lõunaeesti

¹ S. Iva, K. Pajusalu, The Võro Language: Historical Development and Present Situation. – Valodas politika un sociolingvistiskie jautājumi I. Language Policy and Sociolinguistics I. Regional Languages in the New Europe. Ilga Šuplinska (ed). Proceedings of the International Scientific Conference 20–23 May 2004. Rēzekne, 2004, lk 58–63.

tänapäevast piirkondlikku võru kirjakeelt ja selle aluseks olevat võru ühiskeelt, mis põhineb peamiselt lõunaeesti keele traditsioonilisel Võru kohamurdel, kuid on mõjutatud ka teistest lõunaeesti murretest ja eesti kirjakeelest.

Selline käsitus võru keelest sobib 1990. aastatel esitatud määratlustega, mille järgi on võru keel lõunaeesti hõimumurrete ja lõunaeesti kirjakeele järeltulija, mis toetub oma allkeeltele ning mille eksistentsi muudab tegelikuks kasutamise, õpetamise ja õppimise võimalust pakkuva keelestandardi kujunemine. Kirjeldamaks võru keelt iseseisva keelena on Enn Kasak välja toonud selle erinevad tasandid, mida on graafiliselt kujutatud püramiidina, mille põhjaks on väga vanad lõunaeesti keele traditsioonilised kohamurded (Mulgi, Võru, Tartu) ja tipuks uus võru standardkeel. Nende vahele jäävad kohalikud kõnekeeled (idavõru, läänevõru, setu) ning linnade ja sotsiaalsete rühmade kõnepruugid (vt joonis). Kasak mõönab samas, et Mulgi, Tartu ja Setu kuuluvad võru keelepüramiidi siiski ainult osaliselt ja sedagi vaid puhtkeeleliselt, kuna keelekasutajate enesemääratluse järgi on tegemist eraldi keeltega, millele võidakse luua ka eraldi keelestandardid².



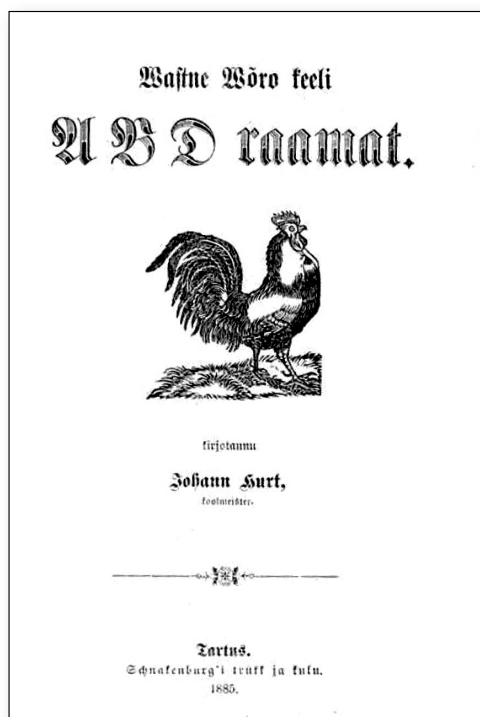
Võru keele tasandid

² E. Kasak, Võru murre ja võro keel. – Õdagumeresoomõ väikuq keeleq. Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu (toim). Võro Instituudi toimõtiseq 4. Võro, 1998, lk 13–19.

Võru kirjakeel

Mõistet *võru kirjakeel* saab seletada kaheti. Laiemas tähenduses on võru kirjakeel igasugune kirjalik keelekasutus (ja sellest moodustuv tekstikorpus), mille aluseks on lõunaeesti keele Võru murre või sellel põhinev võru ühiskeel. Kitsamas mõttes on võru kirjakeel Võru murdel ja võru ühiskeelel põhinev keelestandard ehk teadlikult loodud ühtseid reegleid järgiv normkeel. Võru kirjakeele norm on kujundatud 1990. aastatel ja kõige täielikumalt esitatud „Võru-eesti sõnaraamatus” (2002). Normi on enim järgitud võrukeelsete õppematerjalide koostamisel ja muudes Võru instituudi väljaannetes.

Võru kirjakeelt võib ühtlasi pidada lõunaeesti vana kirjakeele üheks tänapäevaseks jätkajaks, sest lõunaeesti vana (tartu) ja uus (võru) kirjakeel on keeleliselt piisavalt lähedased, nende alusmurded ja kasutuspiirkond kattuvad osaliselt ja võru kirjakeele arendamisel on teadlikult silmas peetud ka lõunaeesti vana kirjakeele traditsioone. Lisaks tuleb mainida, et juba vana lõunaeesti kirjakeele kasutusajal ilmus ka teadlikult võrukeelseiks peetud väljaandeid, mille näiteks võib tuua Johann Hurda 1885. aastal välja antud aabitsa „Wastne Wõro keeli ABD raamat”.



Johann Hurda võrukeelne aabits „Wastne Wõro keeli ABD raamat” (1885)

Setu ja mulgi keel

Vähemalt kirjaliku keelekasutuse tähenduses võib tänapäeval lisaks võru kirjakeelele rääkida eraldi veel kahest uuest lõunaeestilisest kirjakeelest: mulgi ja setu keelest, mida kasutatakse näiteks ajakirjanduses (ajalehed Üitsainus Mulgimaa, Setomaa, ajakiri Peko Helü) ja õpikuis. Mulgi ja setu kirjakeele norme pole seni kehtestatud.

Võru ühiskeel

Eespool korduvalt kasutatud mõiste *võru ühiskeel* märgib lõunaeesti keele Võru murdel põhinevat üha enam ühtlustuvat suulist keelekasutust, milles on vähe säilinud murrakute teravaid piirkondlikke erijooni, kuid esineb rohkesti ka uusi lõunaeesti üldisi muutumistendentse ning teiste lõunaeesti murrete ja eesti kirjakeele mõjutusi.

Võru murre

Eelnevatesse seletustesse lõimitud *Võru murde* mõiste on vajalik lõunaeesti traditsiooniliste kohamurrete tasandi kirjeldamisel ja uurimisel. Võru murde all võime mõista ajaloolisel Võrumaal ja selle lähisaladel siiani elujõulisena püsinud põlist keelepruuki kõikide oma murrakutega. Võru murre on üks kolmest (koos Setuga neljast) lõunaeesti keele traditsioonilisest kohamurdest ning võru ühis- ja kirjakeele peamise alusena on see muidugi eelkõige tähtis osa võru keelest.

Lõunaeesti keele ajalooline kujunemine

Valdav osa läänemeresoome keelte jagunemist käsitletud keeleteadlastest on toetanud seisukohta, et tänapäevane lõunaeesti keel on kujunenud iidse eraldiseisva hõimukeele baasil. Rahvusvahelise tuntusega keeleteadlastest on lõunaeestit esmakordselt eraldi keeleks nimetanud taanlane Rasmus Rask oma 1834. aastast pärinevas läänemeresoome keelte sünkroonilises ülevaates. Ferdinand Johann Wiedemann peab oma võru grammatikas (1864) käsitletavat keelt põhjaeesti keelest umbes sama kaugeks ja eraldiseisvaks kui liivi või soome keelt ning nendib, et oma kirjakeelt kasutavad lõunaeestlased suhtuvad põhjaeesti keelde nagu kergesti mõistetavasse võörkeelde. Sellist olukorda peab ta sarnaseks taani ja rootsi keele suhtega.

Lõunaeesti keele pikka iga omaette hõimukeelena on oma käsitlustes esile toonud juba Andrus Saareste, hiljem aga veelgi enam Paul Ariste, Pekka Sammallahti ja Tiit-Rein Viitso. Sammallahti järgi eraldus läänemeresoome algkeelest esimesena lõunaeesti hõimukeel ning alles seejärel kõik ülejäänud keeled, Viitso arvates olid aga esimesteks lahkneajateks liivi ja lõunaeesti. Paul Alvre on paigutanud lõunaeesti keele läänemeresoome keelte idarühma ja pidanud põhja- ja lõunaeesti erinevust põhinevaks lääne- ja idagrupi erinevustel, millele viitab oma doktoritöös ka Eino Koponen. Ka Petri Kallio kinnitab oma värskes läänemeresoome konsonandiajaloo käsitluses taas Sammallahti seisukohta lõunaeesti keele kõige varasemast eraldumisest läänemeresoome algkeelest. Tema järgi lahkes algkeelest esimesena niinimetatud sisemaamurre, mille ainsaks järeltulijaks ongi lõunaeesti keel, kuna kõik teised läänemeresoome keeled tekkisid algkeele teisest harust, rannikumurdest hargnedes.

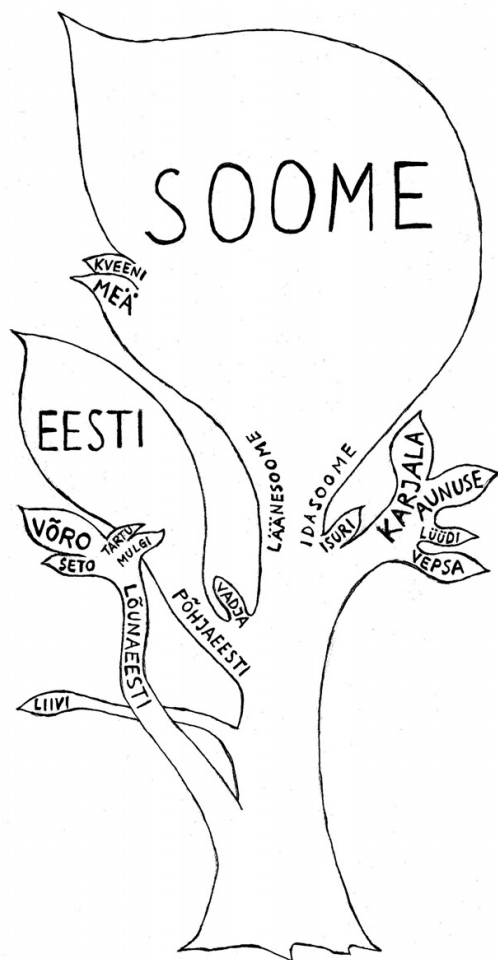
Keelepuu

Sammallahti, Viitso ja teiste tuntud keeleteadlaste arvamus lõunaeesti keelest kui eraldi iidsest läänemeresoome keelest on kujunenud ja avaldatud ajal, mil lõunaeesti keel oli ilma igasuguse ametliku tunnustuse ja institutsionaalse toeta ning üldiselt arvati, et ta on määratud eesti kirjakeelega assimileeruma ja hääbuma. See skeptilisus lõunaeesti keele tuleviku suhtes peegeldub isegi mitmel keelepuumudelil, mis kujutavad lõunaeesti keelt vanima läänemeresoome hõimukeelena. Lõunaeesti keele iseseisvat eksistentsi graafiliselt kujutav joon algab neil skeemidel enne teisi läänemeresoome keeli, kuid tänapäeva jõudes ühineb see eesti keele joonega, kujutades kokkusulamist eesti keelega. Nii polegi neil skeemidel teiste kaasaegsete läänemeresoome keelte hulgas lõunaeesti keelt eraldi välja toodud. Soome-ugri keelte sugulust illustreerivatel populaarsetel puukujulistel keelepuudel (nt uurali keelepuu soome-ugri rahvaste infokeskuse koduleheküljel <http://www.suri.ee>) pole aga kummalisel kombel lõunaeesti keelt üldse kujutatud, ei ajaloolises ega tänapäeva plaanis.

Viimased paarkümmend aastat on ometi näidanud, et iidne lõunaeesti keel pole mitte eesti keelega kokku sulanud, vaid püsib ja areneb edasi tänapäevaste lõunaeesti keeltena. Keelepuud, keelekaardid ja muud graafilised kujutised, kus keel ja tema paiknemine sugulaste või naabrite keskel on illustratiivselt kujutatud, on olulised

sümboolse väärtusega vahendid keelele sellise prestiiži loomiseks, mis aitab kõnelejal oma keele üle uhkust tunda ja innustab teda oma keelt nii palju tarvitama, et see kanduks loomulikult edasi ka järgmistele põlvkondadele.

Vajadust lõunaeesti keele auväärset iga ning tänaseni kestvat iseseisvat eksistentsi ja arengut väljendava sümboli järele tajusin eriti teravalt sel sügisel ühel Võrumaa ettevõtjatele lõunaeesti keele ajaloost peetud loengul. Nimelt oli kuulajaile üllatuseks, et nende keelel on nii pikk ajalugu ning nad imestasid, miks sellest nii vähe räägitakse ja miks seda keele enese säilimise huvides ära ei kasutata. Minult sooviti, et joonistaksin lihtsa ja arusaadava keelepuu, kus oleks näha võru keel koos oma sugukeeltega. Alljärgnev keelepuu, mis põhineb Tiit-Rein Viitso skeemidel, kuid erineb neist päris palju nii ajalooliste hõimukeelte ja tänapäevaste läänemeresoome keelte väljatoomise osas kui ka oma vormi poolest, võiks seda ülesannet täita.



Läänemeresoome keelepuu.

Puu harud on peamised vanad hõimukeeled: lõunaeesti, põhjaeesti, läänesoome ja idasoome. Lehed on 12 tänapäeva läänemeresoome keelt: (1) eesti, (2) vädja, (3) soome, (4) meä, (5) kveeni, (6) isuri, (7) karjala, (8) aunuse, (9) lüüdi, (10) vepsa, (11) liivi ja (12) võru koos setu ning üleminekumurrete tartu ja mulgiga. Lehtede suurus peegeldab ligikaudselt keelte kõnelejate arvu.

Soovitusi edasilugemiseks

K. Eichenbaum, K. Pajusalu, Setode ja võrokeste keelehoiakutest ja identiteedist. – Keel ja Kirjandus 2001, lk 483–489.

S. Iva, Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 20. Tartu, 2007.

S. Jüvä (S. Iva), Võru keel eesti keele arendamise strateegias. – Kultuurileht Sirp, 2007, 16. märts.

K. Kama, Lõuna-eesti keele ja kultuuri seisundist. – Kultuurileht Sirp, 2007, 16. märts.

P. Kallio, Kantasuomen konsonantihistoriaa. – Sámit, sánit, sátnehámit. Jussi Ylikoski ja Ante Aikio (toim). *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 253. Helsinki, 2007, lk 229–249.

T. Ojar, Keeleõigus ja -poliitiga Eestin ja Öuruupan ni kuis tu lõunõeesti kiilt pututas. Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat IV. Tartu, 2004, lk 77–87.

T. Salminen, Uralic (Finno-Ugrian) languages. Classification of the Uralic (Finno-Ugrian) languages, with present numbers of speakers and areas of distribution 2007. – <http://www.helsinki.fi/~tasalmin/fu.html>. Külastatud 10.11.2008.

P. Sammallahti, Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. – *Virittäjä*, 1977, lk 119–136.

U. Sutrop, Kust algab eesti keel. – *Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008, lk 81–96.

VES, Võro-eesti synaraamat (kokko pandnuq Jüvä Sullõv). Võro Instituudi toimõndusõq 12. Tartu–Võro, 2002.

T. Vihalemm, M. Siiner, T. Tender, Piirkondlike keelekujude tunnustamisest Eestis ja Prantsusmaal Euroopa Liidu keelepoliitika taustal. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 53. Tallinn: Emakeele Selts, 2007, lk 200–221.

T-R. Viitso, Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned. – Keel ja Kirjandus 1985, lk 399–404.

F.J. Wiedemann, Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. St. Petersburg 1864. Eestikeelse tõlkega väljaanne. Inge Annom (tõlge), Külli Habicht ja Karl Pajusalu (toim). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu, 2002.